

ДЕПРЕСИВНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ: ПРОБЛЕМИ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Під час глибокої економічної кризи кінця XX – початку XXI століття, яка охопила господарства пострадянських країн, в економічній літературі, публіцистиці, виступах політиків та навіть офіційній статистиці усе частіше стали використовувати словосполучення „депресивні території”, „депресивні міста”, „депресивні підприємства”, „депресивні суспільства” тощо. Тобто депресивність стала розглядатися як ключова риса тих чи інших економічних систем. І хоча депресія, як фаза економічного циклу, має уже майже 200-річну історію (перша криза надвиробництва зафіксована в Англії у 1825 р.), сучасна економічна теорія виявилася не готовою до такої масової появи депресивних економічних систем усіх рівнів, властивої, перш за все, для транзитивних економік.

Чи можна ототожнювати поняття „депресивний стан економічної системи” та „депресивна економічна система”? Чи обов’язково депресії повинна передувати економічна криза? Чи можлива рання діагностика депресивності? Що спільного та які відмінності в причинах та формах прояву депресивності на різних рівнях економіки? Як співвідносяться внутрішні та зовнішні чинники депресивного стану системи? На ці та інші питання економічна наука відповіді не дає. Більше того, вони досить рідко взагалі формулюються серед завдань економічних досліджень.

Разом з тим, наявність обґрунтованих відповідей на ці питання не тільки може задовольнити пізнавальний інтерес дослідника, але й дати підстави для розробки важливих практичних рекомендацій, які стосуються як мікрорівня управління, так і мезо- та макрорівнів.

Метою цієї статті є з’ясування загальних рис депресивних економічних систем не залежно від рівня їх прояву.

Перш за все спробуємо з'ясувати співвідношення понять „депресивний стан економічної системи” та „депресивна економічна система”. Депресію традиційно розглядають як фазу економічного циклу (перш за все, середньотермінового). При такому підході можна справедливо стверджувати, що періодичність настання стану депресії – загальна економічна закономірність. Депресивний стан економічної системи більше всього досліджений на макрорівні. Загальноприйнято характеризувати його наступними рисами: низька підприємницька активність, високий рівень безробіття, відсутність чіткого плану дій у економічних суб'єктів, певне сповільнення усіх економічних процесів, відсутність економічного зростання або навіть незначний спад [1, 2]. Однак оскільки депресія є **фазою** циклу, то, по-перше, вона більш-менш визначена у часовому вимірі, а по-друге – характеризується наявністю **автоматичного механізму** створення внутрішніх умов для подолання депресивного стану та переходу до наступної фази. Тому *депресивний стан економічної системи можна визначити як такий етап її циклічного розвитку, що настає після економічної кризи та характеризується розбалансованістю основних господарських пропорцій і уповільненням економічних процесів з одночасним формуванням передумов для відновлення рівноваги та економічного зростання.*

Депресивна ж економічна система має ряд особливостей, що відрізняють її від депресивного стану:

- по-перше, депресивність економічної системи не є циклічною. Вона може наступати як після економічної кризи, так і після тривалого періоду зростання;
- по-друге, вона є наслідком вичерпання внутрішніх механізмів пристосування до зовнішніх подразників. Це проявляється в неадекватній реакції системи в цілому чи її структурних елементів на зміну середовища функціонування;
- по-третє, депресивна система приречена на руйнування оскільки не працює механізм самовідтворення, самоорганізації. Перехід депресивної

системи до іншого стану (нормального функціонування та розвитку) можливий лише за рахунок зовнішнього втручання. Наслідком такого втручання може бути: а) відновлення механізмів самовідтворення шляхом заміни „зношених” елементів системи; б) трансформації депресивної системи в іншу.

Таким чином, депресивна економічна система – це такий етап функціонування економічної системи, коли вичерпано внутрішній потенціал її прогресивного розвитку у межах старої якості, який може завершитися її руйнування у разі нерегульованого функціонування або трансформацією у нову систему за умови цілеспрямованого втручання зовнішнього чинника.

Наведена характеристика депресивної економічної системи може бути застосована як до підприємства (мікрорівень), так і до території чи галузі (мезорівень) та національної економіки в цілому (макрорівень). З нього видно, що депресивна економічна система страждає порушеннями **системного характеру**. Тому більш вірогідною перспективою для такої системи є її трансформація. Ось чому особливої актуальності проблема депресивних економічних систем набуває для транзитивної економіки.

Усяка економічна система є, перш за все, системою економічних відносин [3], а тому її можна розглядати в аспекті економічних суб'єктів, які вступають у ці відносини, об'єктів, з приводу яких ці відносини складаються, та власне змісту самих відносин. Такий підхід визначає структуру та логіку подальшого аналізу проблеми.

Загальновизнано, що сучасна економіка представлена трьома основними групами економічних суб'єктів: домогосподарства, підприємства та держава. Їх поведінка може аналізуватися з позиції окремого суб'єкта (мікроекономічний підхід) та певної єдності цих суб'єктів (мезо- та макроекономічний підхід). На наш погляд, не залежно від рівня аналізу, можна виділити наступні характеристики економічних суб'єктів, які властиві для депресивної економічної системи:

1. *Нездатність економічних суб'єктів вести себе раціонально.*

Сьогодні усе частіше говорять про ірраціональність поведінки економічних суб'єктів [4]. Однак погодитися з цим твердженням можна лише частково. Дійсно, певна частина економічних суб'єктів веде себе ірраціонально. Абсолютну ж більшість вчинків можна пояснити з позиції раціональності. Тільки при цьому не слід зводити максимізацію корисності, як основний критерій вибору варіанту поведінки, до задоволення елементарних потреб базового рівня [5; 6]. Благочинність підприємця, який на шкоду рівню прибутковості бізнесу відраховує значні кошти на дитячий будинок, чи намагання жінки одягти абсолютно не практичний та незручний, але модний одяг, що досить часто наводять у якості прикладів ірраціональної поведінки, за своєю суттю є лише формою задоволення (свідомого чи підсвідомого) потреби у визнанні чи самовираженні. При цьому в економічній системі зберігається нормальна (традиційна) субординація цінностей та критерії їх ранжування.

Депресивна економічна система робить для значної частини суб'єктів **неможливим** прийняття раціональних рішень оскільки: а) зруйновано нормальні ціннісні орієнтири (співвідношення між поточними та перспективними цілями, базовими та похідними потребами тощо); б) інформаційні потоки перенасичені суперечливою, часто недостовірною інформацією, що робить раціональне рішення більшою мірою випадковим, ніж закономірним.

2. *Відсутність чітких цільових орієнтирів, песимістичність очікувань.* Ця риса є прямим наслідком попередньої. Неможливість реалістично оцінити ситуацію та виробити стратегію своєї поведінки на перспективу через відсутність достовірної інформації та невизначеність перспектив самої економічної системи досить ускладнює таргетування дій, призводить до висування на перший план проблеми виживання, а не розвитку. Оскільки така поведінка стає масовою, типовою, то її прямим наслідком можна вважати втрату економічною системою здатності до

саморозвитку. У якості прикладу можна привести ситуацію, яка склалась з поведінкою українських підприємців у 90-х роках. Нормальними цільовими орієнтирами поведінки підприємця можна вважати максимізацію прибутку, розширення бізнесу, оволодіння новими ринками тощо. Досягнення кожної з цих цілей передбачає використання значної частки прибутку на розвиток підприємництва. Однак у досліджуваному періоді основна маса прибутку непродуктивно споживалася, створюючи надлишкову розкіш та перетворюючи бізнесмена з підприємця у звичайнісінького споживача. Роль же підприємця у цій системі залишалася вакантною, що руйнувало механізм самовідтворення економічної системи.

Матеріальну основу всякої економічної системи формує відтворювальний процес. Його особливості у депресивних системах потребують спеціального аналізу, якому слід присвятити окреме дослідження. Тому тут зробимо лише деякі зауваження.

Найбільш продуктивним для характеристики депресивної економічної системи, на наш погляд, може бути рівноважний підхід [7]. При цьому слід враховувати відмінності характеристик досліджуваної системи у короткотерміновому та довготерміновому періодах.

З точки зору **короткотермінового періоду** головною рисою депресивної економіки є її **нездатність забезпечити рівновагу**, формування відповідних відтворювальних пропорцій. Мова йде про рівновагу на основних ринках: товарному, грошовому та ринку праці.

У **довготерміновому періоді** депресивність системи може проявлятися, з одного боку, у **неспроможності протягом тривалого часу відновити порушену рівновагу**, а з іншого – у **відсутності чинників, які б виводили економічну систему з рівноваги**. Економічна система, яка тривалий час знаходиться у статичній рівновазі, втрачає джерела розвитку. Це теж є своєрідною формою депресії. Найчастіше вона проявляється на мікрорівні. Підприємство, яке має стабільні доходи та стабільні витрати, не змінює свої виробничі потужності та орієнтовано на одні й ті ж ринки, фактично є

депресивною системою. Цей стан найчастіше наступає після періоду зростання, а змінюється він – станом кризи.

Найбільш цікавим з точки зору економічної теорії є аналіз стану базових інститутів економічної системи, властивий для депресивності. Сьогодні до числа базисних інститутів прийнято зараховувати власність, владу, управління та працю [8]. Зупинимося на більш детальній характеристиці кожного з них.

А) Власність.

Найхарактернішою рисою інституту власності для депресивних систем є *відсутність „ефективного власника”*. В економічній літературі точиться жвава дискусія стосовно критеріїв, за якими власник може бути ефективним [8, с.204-215]. Не вступаючи в неї зазначимо, що ці критерії будуть суттєві відрізнятися у залежності від рівня системи, який досліджується. Якщо, наприклад, аналізується підприємство як економічна система, то ефективним може вважатися той власник, який реалізацією взятих на себе функцій з „пучка прав власності” забезпечує досягнення стратегічних цілей підприємства (збільшення прибутку, розширення долі на ринку, підвищення ефективності виробничого процесу тощо). У разі макроекономічного підходу критерії ефективного власника слід пов'язувати зі зростанням задоволення суспільних потреб, збільшенням економічного потенціалу держави тощо.

Іншим аспектом проблеми власності в депресивних системах є *розмитість прав власності та відсутність чіткої залежності між суспільною ефективністю використання власності та доходами власника*. У нормально функціонуючій економіці взаємодія між цільовими функціями систем різних рівнів може бути охарактеризована через сполучення „ціль – засіб”: умовою реалізації інтересу власника підприємства є задоволення суспільних потреб, а умовою реалізації інтересів суспільства є реалізація інтересів окремих власників. Однак у депресивній системі цей механізм зламано, він не працює, а тому досить часто інтереси економічних суб'єктів різних рівнів не тільки не узгоджуються, а стають діаметрально

протилежними. Це негативно позначається як на відтворенні продуктивних сил, так і виробничих відносин, загострюючи соціальні суперечності суспільства.

Слід звернути увагу ще на дві проблеми інституту власності депресивних систем. З одного боку, спостерігається *відсутність системи ефективного суспільного контролю за діями власника*. Це є формою прояву спотвореної взаємодії власності та влади. З іншого боку – *незахищеність прав власності*. Сучасна ситуація в Україні дає численні приклади відвертого захоплення власності шляхом використання недосконалої правової бази та контролю за її дотриманням. Не випадково до лексикону української мови просто увірвалося слово „рейдерство” (у перекладі з англійської „raider” – учасник нальоту, набігу, облави; мародер). Останнім часом тільки у Дніпропетровській області об’єктами рейдерських атак стали такі підприємства, як Центральний міський ринок Дніпропетровська, завод „Дніпрофарм”, Нікопольський завод феросплавів, Дніпропетровський масло-екстрактний завод та інші [9]. По Україні в цілому таких підприємств сотні, якщо не тисячі. Усе це робить неефективним функціонування інституту власності та свідчить про серйозні проблеми у іншому інституті – владі.

Б) Влада.

Основні проблеми інституту влади у депресивній економічній системі можна звести до наступного:

- *відсутність чіткості у розподілі функцій між гілками влади*. На мікрорівні це проявляється у широко розповсюдженій практиці втручання в оперативно-господарську діяльність підприємств з боку наглядових рад, що є підміною функцій виконавчого органу, реальній узурпації влади менеджерами та втраті влади формальними власниками (особливо у акціонерних підприємствах з розпорошеними пакетами акцій) тощо. Однак сьогодні цю рису чи не найяскравіше можна спостерігати на макрорівні української економіки. Відсутність чіткої нормативної бази (скажімо, за 15 років існування самостійної української держави не прийнято закон про

кабінет міністрів) породжує виникнення постійних суперечностей між різними гілками влади. Тому значні зусилля йдуть на розв'язання конфліктів, а не на підвищення ефективності використання владних повноважень;

- *поширення корупції та опортуністичної поведінки менеджерів.*

Корупція, як продажність менеджерів (чи то державних службовців, чи то управлінців на підприємстві) та їх дії в інтересах третіх осіб, а не роботодавців, стає нормою для депресивної економічної системи. Узурпація влади управлінцями, про що мова йшла в попередньому пункті, породжує опортуністичну поведінку менеджерів, коли на перший план у виборі поведінки висуваються власні інтереси, а не інтереси економічної системи, якою вони призначені управляти. Усе це робить владу не ефективною, а економічну систему нездатною до розвитку;

- *ігнорування виконавцями владних рішень, продажність судів та відсутність чіткої системи виконання судових рішень.* Депресивна система робить не ефективною владу не тільки через необґрунтовані рішення, але й через блокування виконання навіть тих рішень, які можуть мати позитивні наслідки для системи. Судова система, яка призначена визначати ступінь вини тих, хто не виконує владні рішення, досить часто використовується для рейдерівських посягань на власність. Одночасно вона не здатна забезпечити виконання власних рішень.

В) Управління.

Цей базисний інститут зазнає суттєвих деформацій в умовах депресивної економічної системи, що, зокрема, знаходить свій прояв у наступному:

- для організації є *характерним традиційний (у кращому випадку – виробничий) тип управління.* Як наслідок зазначених вище характеристик у депресивних системах неможливий ні маркетинговий (орієнтований на екстрапольоване майбутнє), ні тим більше стратегічний (орієнтований на передбачуване майбутнє) тип організації. Це не означає, що формально в організації не йде мова про стратегію. Так, в Україні майже кожен уряд

розробляв якусь стратегію (до 2007 р, до 2010 р., до 2015 р. тощо). Але жодного разу вона не стала реальним орієнтиром для розвитку української економіки на більш-менш тривалий період;

- *досягнення значних масштабів секторами організації, які не піддаються управлінським рішенням.* На макрорівні мова йде перш за все про „тіньову” економіку. Сама по собі вона може динамічно розвиватися, збільшувати свої масштаби, удосконалюватися, але з позиції національної економіки як системи це буде свідчити про депресивність останньої. На мікрорівні формою прояву цієї риси депресивної системи, зокрема, може бути надмірна „самостійність” відокремлених структурних підрозділів, які фактично перестають працювати на інтереси економічної системи в цілому;

- *відсутність ефективного контролю за виконанням рішень або ж посилення контролю за другорядними процесами.* Як правило, управління в депресивних системах має тенденцію до посилення централізації, надмірної концентрації повноважень на верхніх шаблях управлінської драбини. Це можна розглядати як реакцію на неефективність управління та спробу компенсувати її переходом до управління в „ручному” режимі.

Г) Праця.

В економічній теорії праці завжди приділялася особлива увага, тому ця категорія викликає надзвичайно жваві дискусії серед вчених різних шкіл. Не маючи за мету оцінку справедливості чи несправедливості окремих суджень, зазначимо, що тут мова піде про працю лише як базисний інститут економічної системи. У цьому плані для депресивної системи характерно:

- *невідповідність структури зайнятості реальним потребам системи.* Найчастіше депресивна система потребує структурних змін. Однак її нездатність до еволюційних перетворень призводить до накопичення невідповідності між фактичною та необхідною структурами праці. Депресивність з'являється не одночасно з появою зазначеної невідповідності (вона тією чи іншою мірою існує у всякій системі), а саме як наслідок суттєвого загострення цієї проблеми;

- порушення нормального співвідношення між ціннісними орієнтирами результатів процесу праці. У прогресуючій економічній системі товар, як вартість, може повною мірою реалізувати себе лише у випадку, коли він має певну споживчу вартість, а стабільно отримувати прибуток як форму додаткової вартості можна лише за умови відповідності заробітної плати вартості необхідного продукту. Депресивна ж економічна система порушує ці співвідношення. Вона, як правило, не створює умов для нормального відтворення носіїв праці (людей), що знаходить свій прояв, перш за все, у невідповідності оплати праці доходу, необхідного для забезпечення нормальної життєдіяльності. Це завдає шкоди мотивації праці, знижує її результативність та підштовхує людей до пошуку альтернативних варіантів доходів.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє дійти висновку, що для депресивної економічної системи є характерними порушення, які охоплюють усі її сутнісні сторони: функціонування суб'єктів, відтворювальний процес, базисні інститути. Формою прояву депресивності є нездатність системи адекватно реагувати на зовнішні подразники та своєчасно перебудовувати внутрішню структуру організації. Подальші дослідження повинні виявити внутрішній механізм накопичення порушень, що дасть змогу ранньої діагностики схильності економічної системи до депресивності.

Список використаної літератури

1. Задоя А.А., Петруня Ю.Е. Макроэкономики. – К.: Знання, 2006. – С.83-84.
2. Zarnovitz V. Business Cycles // Composite Indicators of Business Activity for Macroeconomic Analysis. - Warszawa, 2004. – С.11-26.
2. „Система экономическая – система общественного производства, т.е. совокупность производительных сил и производственных отношений. Это сложная, вероятностная, динамическая система, охватывающая процессы производства, обмена, распределения и потребления материальных благ. Экономическая система относится к классу кибернетических систем,

обладает многоступенчатой иерархической структурой, причем отдельные звенья (уровни иерархии) являются также сложными, вероятностными и динамическими системами, обладающими определенной самостоятельностью и некоторыми возможностями к саморегулированию (Большой экономический словарь/ Под ред. А.Н. Азрилияна. – М.: Институт новой экономики, 2002 . – С.956).

3. Гут И.А. Нерациональность как доминирующий элемент поведения современных потребителей // Академічний огляд. – 2002. - №2. – С.78-82.
4. Уильямсон О.И. Поведенческие предпосылки современного экономического анализа// THESIS. – 1993. – Вып. 3. – С. 39-49.
5. Меркулова Т.В. Рациональность в экономической модели человека // Экономическая теория. – 2005. - №1. – С. 25-34.
6. Унковская Т.Е. Концепция равновесия экономической системы: методологические парадоксы // Экономическая теория. – 2005. - №1. – С.81-93.
7. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці. – К.: КНЕУ. – 2004. – 252 с.
8. Корреспондент. – 2006. - 11 ноября. – С. 33-34.